

НАРОДНА РЕЛІГІЙНІСТЬ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Галина Бондаренко

УДК 398.3(477)“199/201”

У статті, написаній на основі польових матеріалів автора, досліджено зміни в системі релігійних поглядів населення України в пострадянський період, проаналізовано чинники впливу на світоглядні уявлення, морально-ціннісні орієнтації українців, що проявились у трансформації окремих елементів святково-обрядової культури, вивчено нові форми релігійності.

Ключові слова: народна релігійність, двовір'я, святково-обрядова культура.

В статье, написанной на основе полевых материалов автора, исследованы изменения в системе религиозных взглядов населения Украины в постсоветский период. Проанализированы факторы, влияющие на мировоззренческие установки, нравственно-ценностные ориентации украинцев, проявившиеся в трансформации отдельных элементов празднично-обрядовой культуры, изучены новые формы религиозности.

Ключевые слова: народная религиозность, двоеверие, празднично-обрядовая культура.

The article based on the auctorial field investigations considers the changes in Ukrainian folk religiosity in the post-Soviet period. The authoress analyzes the factors of influence on the outlooks and moral values of the Ukrainians which have been manifested in transformation of certain elements of festive-ritual culture. The new forms of religiosity are examined as well.

Keywords: folk religiosity, belief in two different religions, festive-ritual culture.

Зняття ідеологічних заборон у незалежній Україні актуалізувало наукові дослідження з історії церкви й релігії, що традиційно посідають важливе місце в житті народу. Під «народною релігійністю» найчастіше розуміють народну інтерпретацію релігійного вчення та церковних канонів. Крім названого терміна, що позначає предмет нашого дослідження, найпоширенішими в науці спеціальними висловами є: «народна віра», «народне християнство», «двовірство», «народне православ'я», «народний католицизм» (Республіка Польща). І хоча, як зауважують релігієзнавці, «у глобальному селі, яким за останнє десятиліття став світ, важко говорити про якусь країну як суцільно католицьку, протестантську чи православну, та в родумах про сучасну народну релігійність в Україні найчастіше доводиться вести мову про «народне православ'я», яке нині є домінуючою конфесією в країні.

Джерелами для написання статті стали польові матеріали автора, зафіксовані під час експедицій у 1998–2012 роках, результа-

ти анкетування студентської молоді Вінниці, Полтави, Слов'янська, Чернігова, Одеси, проведеного нами впродовж 2010–2011 років у рамках проекту «Конфесіональний фактор у процесі становлення української державності» (загалом 1000 анкет), а також підсумки моніторингу інтернет-форумів за темою розповсюджених у прицерковних колах марновірств.

За доби державної незалежності етноконфесійна тематика стала однією з найбільш значимих тем в українській гуманітаристиці. Вона висвітлювалася в багатьох працях історичного, релігієзнавчого, соціологічного характеру. Щодо етнології, то народна релігійність як безпосередній об'єкт її вивчення тільки починає досліджуватись українськими вченими. Окремі відомості про сучасні релігійні вірування й уявлення українців проаналізовано в монографії М. Гримич «Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців» [4]. Регіональні аспекти народної віри, зокрема сучасні повір'я, пов'язані з культом святих (Миколи Чудотворця, архістратига Михаїла),

досліджуються в статтях харківських етнологів М. Красикова [11; 12] та В. Сушко [19]. Кілька наукових розвідок, присвячених сучасному двовірству, есхатології, ірраціонально-магічним уявленням українських політиків, опубліковані автором цієї статті [1–3]. Спроби теоретичного осмислення окресленої проблематики здійснювались І. Ігнатенко [8]. Сучасні фольклористичні дослідження народної релігійності присвячені переважно більш раннім формам її прояву — апокрифічній традиції [9], фольклору прочан [6].

З відродженням церковної діяльності й релігійного життя в країнах посткомуністичного простору істотно активізувалося й наукове осмислення етнологами та фольклористами змісту народної релігійності, її сучасного стану. У Росії опубліковано ряд праць, що стосуються народного православ'я в цілому (А. Панченко), традиційно-побутових тлумачень Біблії (О. Белова), благочестя (М. Громико), парафіяльного життя (Т. Бернштам), сучасної есхатології (К. Мельникова), культу святих (О. Мороз), практики шанування ікон (К. Цеханська), традицій паломництва (Т. Щепанська).

Релігійний підйом у житті населення Польщі при вступі на папський престол Іоанна Павла II став певним феноменом, що активізував наукові вивчення народної релігійності, у тому числі й з боку богословів. Серед етнологічних праць слід відзначити роботи Г. Неджвідж, присвячені паломництву, символіці зображень Матері Божої Ченстоховської, ангелів у народній традиції; дослідження проявів релігійності в народній творчості О. Яцковського; порівняльне вивчення релігійності протестантського й католицького населення польсько-чеського й польсько-німецького прикордоння М. Михальської. На думку деяких польських учених, саме народна релігійність (*robożność ludowa*) поляків у роки комуністичного режиму стала формою збереження національної ідентичності й саме тому підтримувалася окремими релігійними діячами, зокрема єпископом Станіславом Вишинським.

Основним завданням цієї статті є розгляд кола питань, пов'язаних із відродженням народної релігійності в незалежній Україні, зокрема, визначення головних факторів, що впливають на її розвиток і трансформацію, дослідження перетворень, які мали місце у сфері народної духовної культури наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

У досліджуваній період — 90-ті роки ХХ — початок ХХІ ст., що збігається з утворенням і розвитком української незалежної держави, відбулися істотні зміни в соціально-економічній, політичній, ідеологічній структурі суспільства, які вплинули й на трансформацію народної релігійності. Моральна криза комуністичних ідей, що найбільш яскраво проявилася в подіях, пов'язаних із Чорнобильською катастрофою, змусила мільйони людей відчувати власну незахищеність, тим самим зруйнувала міф про сильну країну та соціальну стабільність. Розчарування в колишніх ідеалах сприяло поширенню есхатологічних настроїв. Розтиражовані пресою і поширені усно оповідання про зірку «полюнь» з Апокаліпсиса, кінець світу істотно вплинули на світогляд багатьох людей, спонукаючи їх до пошуків віри. Цьому сприяли також економічна депресія 1990-х років, лояльне ставлення держави до церкви, що відбилосся в прийнятті Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991). Відтак церква стала тією суспільною інституцією, якій найбільше довіряють громадяни.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. почалося масове відкриття зачинених раніше храмів і будівництво нових. Було легалізовано діяльність греко-католицької церкви в державі, зростає кількість римо-католицьких об'єднань, що внесло свої зміни в сакральний простір міст і сіл, особливо в західних областях України. При в'їзді до населених пунктів, на перехрестях з'явилися знищені при «советах» хрести («фігури»), каплиці. У наш час спорудження каплиць поруч із житловими будинками здебільшого поширилося у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Закарпатській областях. Скульптури святих, Христа й Богородиці

прикрашаються гірляндами зі штучних квітів, рушниками. У центральних та східних областях каплиці трапляються рідко, натомість повсюдно встановлені придорожні хрести.

Під впливом мас-медіа змінився статус віруючої людини в суспільстві. Трансляція святкових богослужінь за участю перших осіб держави в телеефірах, запрошення священиків на зйомки різних телепередач, телевізійні проповіді на регіональних каналах сформували уявлення про значимість віри в житті людини. Бути віруючим стало престижно. Про свою релігійність, воцерковленість заговорили багато відомих у країні людей. Тому на запитання «Чи вірите Ви в Бога?» інформатори часто відповідають: «Так. У нього навіть влада вірить. От по телевізору показують»; або: «Віримо. У нього навіть президент вірить і вся його свита, а вони не така дрібнота, як ми» (записано 2011 р. в с. Михайло-Лукашеве Вільнянського р-ну Запорізької обл.). Часто відповідаючи на це запитання, люди показують натільний хрестик і, кажучи «Ось, дивіться!», хрестяться.

Більшість опитаних інформантів вважають себе православними, часто розуміючи православ'я як певну морально-культурну традицію, для причетності до якої достатньо бути охрещеним у дитинстві та відзначати християнські свята за Юліанським календарем. Одним із прикладів такого розуміння можна вважати вислів 67-літнього селянина із с. Мала Каратуль, що на Київщині. На запитання, чи вірить він у Бога, і якщо так, то до якої конфесії себе зараховує, чоловік відповів: «Я — православний, але в Бога особливо не вірю, у церкву не ходжу — не люблю попів, просто щитаю, що православ'я — це все таке хороше» (записано 2009 р. в с. Мала Каратуль Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.). За результатами анкетування студентської молоді, що проводилося в центральних і східних областях України, де більшість храмів свого часу було закрито або зруйновано, близько 72 % опитаних вважають себе православними, пояснюючи це сімейною традицією, «дідівською вірою». Належність до цієї групи підтвер-

джують навіть ті, хто вірить у «ноосферу», «космічний розум». Серед молодих людей, які вважають себе віруючими (близько 80 %), 15 % переконані в тому, що «існує якась сила», 5% респондентів вибрали відповідь «сумніваюся в існуванні Бога».

Щодо сучасного розуміння основ християнського віровчення, то більшість інформаторів, у тому числі й молодь, знають, хто входить до Святої Трійці, усі або кілька з десяти біблійних заповідей, одну-дві молитви, мають удома ікони, святую воду, свічки. Багато хто вважає гріхом «усі погані вчинки», дехто — навіть «громадські зібрання» і «демонстрації». Найбільш складними, навіть для тих, хто відвідує церкву, є запитання, пов'язані з уявленням про душу, кінець світу, Страшний суд. Найчастіше під поняттям «душа» розуміють внутрішній світ людини та її почуття, моральність. В інших відповідях («енергетична оболонка вагою в 2 г», «інша, віртуальна сутність людини», «внутрішня невидима сутність», «енергетична субстанція, не пов'язана з тілом, рідиною») відбивається вплив сучасного містицизму, розповсюджених псевдонаукових теорій. На запитання про Страшний суд багато інформаторів літнього віку відповідають, що вже пережили пекло на землі в голодні роки, часи війни й у загробне життя не вірять: «Ви ж бачили, в що перетворюється людина після смерті. Порох він, хто його підніме?»; або: «Ви що хочете сказати, що всі ці люди, які жили на землі, встануть? Боюся, це навіть Богові не під силу...» (записано 2010 р. в с. Панфіли Яготинського р-ну Київської обл.); «Що на тім світі? Не знаю. От я туди прийду, тоді все там і подивлюся» (записано 2012 р. в с. Кривопілля Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.).

За останні два десятиліття змінилися акценти в трактуванні історичних подій, оприлюднено замовчувані раніше факти вітчизняної історії, наприклад, про політику радянської влади стосовно церкви й духовництва, Голодомор, Другу світову війну. Відбулося переосмислення явищ, які відійшли в минуле, змінилося особисте ставлення до них і на по-

бутовому рівні. Так, на Кіровоградщині селянка 1921 р. н., яка в молодості часто ходила до клубу, розповідала: «Я сповідалася й говорю: “Каюся за те, що в церкві танцювала”. Піп удивився: “Як це?”». — “Так, — говорю, — у нас із церкви клуб зробили й усіх заставляли туди ходити”» (записано 2008 р. в с. Кам'яний Брід Ульяновського р-ну Кіровоградської обл.). В експедиціях нами зафіксовано також багато оповідань про Божу кару тим, хто брав участь у руйнуванні церков: «У нас у селі був один чоловік, так коли церкву розбирали, він взяв більшу ікону й змайстрував з її санки дитині, і не тому, що не із чого було, просто, щоб поглумитись. Так він вскорості упав з висоти й розбився, діти його боліли й рано вмерли, вся сім'я розпалася» (записано 1995 р. в с. Шестеринці Лисянського р-ну Черкаської обл.).

Жителі східних і південних регіонів України, які раніше були позбавлені можливостей задовольняти свої релігійні потреби, тепер вимагають у держави відшкодування моральних збитків: «Хай держава вчить дітей Богові молиться, а то тільки матюкаються» (записано 1992 р. в с. Баштанка Миколаївської обл.); «У школі тепер повинні дітей учити вірити в Бога й молитви всякі, нам же це заперещали, як ми їх навчимо?» (записано 2007 р. в с. Луполове Ульяновського р-ну Кіровоградської обл.); «Мені снилося, що колгоспи розваляться й що біля двинтаря церкву построять. Так все й вийшло. Як раніше руйнували, так тепер повинні побудувати» (записано 2004 р. в с. Красилівка Ставищенського р-ну Київської обл.).

Сьогодні держава, взявши на себе офіційно зобов'язання гарантувати свободу віросповідання та врегульовувати правові відносини з релігійними організаціями, як і раніше, залишається одним з головних факторів впливу на розвиток і трансформацію народної релігійності. Політична орієнтація представників влади (у центрі й на місцях) визначає їхнє ставлення й до представників тієї чи іншої конфесії, в основному православної. Прихильники Київського патріархату, Української греко-католицької церкви позиціонують себе переважно як патрі-

оти з геополітичною орієнтацією на Європу. Ті, хто підтримує Московський патріархат, спрямовують свої погляди на Росію. Тому представники старшого покоління (особливо в селах), які пам'ятають сваволю влади стосовно церкви в 30-х роках ХХ ст., як і колись, наділяють владу повноваженнями у вирішенні питання їхньої особистої конфесійної орієнтації. На Сумщині у с. Яструбине храм був зруйнований 1934 року, і більшість його жителів залишилися нехрещеними. Бажання селян мати церкву вже було здійснено: одна з жительок села пожертвувала будинок під храм Київського патріархату, і по приїзді священника почалися богослужіння. Через деякий час за порадою голови сільської ради інша селянка подарувала будинок під храм Московського патріархату. Як результат, через відвідування «неправильної церкви» виникли розбіжності між сусідами, кумами: «Хай би вже власть сама рішила, яка церква нужна в селі, і її й залишила, а то я зі своєю кумою не балакаю через те, що в різні церкви ходимо» (записано 2009 р. в с. Яструбине Сумського р-ну Сумської обл.). Під час нашої експедиції в обох храмах не було священників і служба не велася. У багатьох селах західних областей України, наприклад Рівненській, у 1990-х роках з ініціативи патріотично налаштованої інтелігенції та за підтримки місцевої влади іноді поруч із храмами Московського патріархату або в іншому кінці тих чи тих населених пунктів зводилися «українські церкви», що перебували в юрисдикції Київського патріархату.

Значний вплив на трансформацію народної релігійності на сучасному етапі мають засоби масової інформації. Телеефіри із цілителями, чаклунами, ворожками й віщунами, телевізійні програми на кшталт «Битва екстрасенсів», «Паралельний світ» сприяють поширенню містицизму й окультизму в суспільстві. Однією з тенденцій стало захоплення не притаманними українському суспільству в минулому східними і псевдоіндуїстськими культурами задля пошуку заповнення духовного вакууму.

Свідомість українця, у якій століттями поєднувались язичницькі та християнські уяв-

лення про світ, тепер намагається поєднати буддистські, язичницькі та християнсько-православні елементи. Так званий «полікультурний світогляд» допомагає його носіям, переважно людям молодого й середнього віку (технічній інтелігенції, представникам творчих професій), комфортно почувати себе у світі, що змінюється. У реінкарнацію, карму вірять навіть ті, котрі вважають себе православними. Традиційно високим залишається відсоток тих, хто звертається за допомогою до ворожок та екстрасенсів, вважаючи їх «людьми від Бога». На Черкащині від Єфросинії Шишки, 1923 р. н., було зафіксовано оповідання, що є цікавим прикладом саме такого світоглядного конформізму: «Як ото показували по телевізори цього Чумака [Алан Чумак — московський екстрасенс. — Г. Б.], і він убік відсунувся, — я дивлюся, а за ним святий Микола стоїть. Значить, він людина Божа» (записано 2002 р. в с. Ліпляве Канівського р-ну Черкаської обл.).

Інтерес до національних традицій, джерел народної культури в 1990-х роках не лише викликав у суспільстві попит на етнографічну літературу, але й призвів до домінування язичницьких уявлень у національно-культурному дискурсі сьогодення. Виникли й почали розвиватися неоязичницькі об'єднання (РУН-Віра, Коло язичницької традиції, Собор рідної української віри), що незабаром одержали статус релігійних організацій. Їхні адепти закликають повернутися до «традицій предків». Ретрансляція знань зі сфери народної культури, у тому числі й народної релігійності, спричинила ревіталізацію окремих архаїчних явищ, обрядів у побуті населення. Найбільшого поширення набуло, наприклад, використання замовлянь і заклинань з лікувальної, аграрної, любовної магії. В експедиціях доводилося зустрічати жінок, які вивчили «молитви для допомоги людям» з наукових фольклорних видань, бабусь, які лікували онуків за допомогою замовляння від «крикливців», вичитаному у відривному календарі. Так само, як і колись, сьогодні в народній традиції, за якою «родима» відьма вважалася сильнішою, ніж «навче-

на», також існує думка, що всі ті, хто навчився по книгах, — «несправжні знахарі», а тому звертатися до них не варто. З цього приводу етнограф Ю. Буйських під час експедиції до Івано-Франківщини від 86-літньої інформантки зафіксувала таке судження: «Раніше, при комуністах, до чаклуна потрібно було йти через три гори, а зараз вони в кожному селі по троє. По книжках навчилися» (записано 2012 р. в с. Бистрець Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.).

В одному з наддніпрянських сіл (Канівський р-он Черкаської обл.) інформантка 1926 р. н., яка переселилася до доньки з Чернігівщини, розповіла, що приїхавши сюди, виявила: «Люди не знають самого необхідного. Нічо не знають, як корові помогти, дитині від пристріту пошептати, нічого не знають. Прийшло мені на родину їхати й всі нужні слова списати» (записано 2002 р. в с. Ліпляве Канівського р-ну Черкаської обл.). У її рідному, загубленому в лісах поліському селі цей архаїчний жанр фольклору зберігся в живому побутуванні. В історико-етнографічній зоні Полісся продовжують існувати й давні обряди поклоніння деревам, блискавці (обряд «водіння стріли»), жіночі язичницькі обряди збирання лікарських рослин (так звані зільницькі обряди). Деякі з традиційних обрядів, відтворених фольклорними колективами (весняний — «водіння стріли», зимовий — «кусання калити»), швидко набули популярності й відродилися в сценаріях масових народних гулянь у селах і містах.

У сфері обрядової, святкової культури й у XXI ст. продовжує існувати двовір'я. Так, при народженні дитини більшість батьків прагнуть охрестити її, часто сприймаючи хрещення не як таїнство, необхідне для входження дитини в лоно християнства, а як необхідний для її здоров'я оберіг. До сьогодні на хрестинах дотримуються таких звичаїв, як виготовлення «квітки», готування родильної каші, розбивання горщика, що мають язичницьке походження. Разом з натільним хрестиком деякі батьки купують для дітей різні амулети, які виконують функцію оберега. Подекуди на Гу-

цукльщині існує традиція запрошувати в куми від 5 до 15 пар кумів, хоча за церковними канонами достатньо однієї особи тієї самої статі, що й дитина.

Серед молодих пар, які вінчаються в церкві, більшість становлять ті, котрі сприймають його не як таїнство, а як модну традицію, нерідко роблять це і на прохання батьків. Певні знаки, що нібито прогнозують якість майбутнього подружнього життя, вбачають у горінні вінчальних свічок: якщо свічі гаснуть — життя буде поганим, чия свіча догорить першою — той помре раніше. Традиція обсипати молодих зерном, грошима, цукерками під час виходу з дому нареченої (задля достатку в родині) подекуди тепер практикується ще й після виходу молодого подружжя з церкви. Деякі наречені, обходячи довкола аналая, тягнуть ногою за собою вінчальний рушник — «щоб усіх подруг заміж витягти». Після реєстрації шлюбу або вінчання молоді покладають квіти до «щасливих місць», пам'ятників, вішають замки на мостах і містках — для міцності сімейного життя. Мода на екзотику, поширення так званого громадянського шлюбу, без реєстрації, призвела до того, що багато молодих пар проводять шлюбні церемонії в Республіці Індія, Королівстві Таїланд, називаючи вінчанням ритуал, який входить до переліку туристичних послуг, при цьому вигадують власну символіку або користуються вже розповсюдженою в тій чи іншій субкультурі. Доводилося бачити шкіряний весільний рушник і дерев'яні весільні кубки на байкерському весіллі, виготовлені власноруч підкови на етновесіллі — усе це зберігається потім як сімейна реліквія.

У поминально-поховальній обрядовості більше, ніж в інших сферах обрядової культури зберігаються рудименти язичницького світогляду. У труну покійному, як і раніше, кладуть його улюблені речі, цигарки, горілку, мобільний телефон. Незважаючи на заборону церкви, продовжує існувати традиція «передач на той світ» — річ, що забули покласти покійному, кладуть у труну тому, хто помер невдовзі після нього. На кладовищі в поминальні дні повсюд-

но прикрашають могили родичів штучними квітами або вінками. Майже повністю зникла народна традиція вішати на хрест вишитий рушник, та й самих хрестів у сільській місцевості дедалі меншає, їх заміняють кам'яні стели із зображенням хреста. У міській традиції, особливо в середовищі інтелігенції, популярним надгробним пам'ятником став козацький хрест, своєрідний маркер української ідентичності, що його встановлюють також на могилах українців, які загинули за межами Батьківщини. У більшості регіонів України (крім західних) до цього часу біля місць поховання відбувається поминальна трапеза. Втративши колективний характер (поминання предків усією громадою), вона зберігається на родинному рівні. На гроби кладуть принесену з дому їжу, крашанки, паску чи печиво, виливають спиртні напої або ставлять чарку з вином, горілкою — «для душі». Усі спроби духовенства заборонити сучасні «язичницькі тризни» виявилися безсилимися насамперед через те, що для багатьох городян участь у поминаннях є чи не єдиною нагодою поспілкуватися з родичами та односельцями.

Відзначаючи новосілля, першим у будинок впускають кота, а вже потім освячують житло. Цікаво, що в народі обидва звичаї вважаються «своїми», традиційними. В інтер'єрі сучасної оселі, зокрема міської, часто можна побачити дзвіночки, ксилофони — для відганяння нечистої сили, турецькі талісмани у вигляді ока від пристриту, «обереги» у псевдонародному стилі — декоративні вінки або панно із зубцями часнику, насінням різних злаків, маківими голівками, що рекламуються продавцями як своєрідні генератори «енергії грошей, багатства». Як оберіг популярною в побуті стає лялька-мотанка, обличчя якої традиційно позначалося хрестом із ниток. Орієнтуючись на купівельний попит, деякі народні майстри почали виготовляти «грошових ляльок» — тканих лялочок із зображенням на їхньому одязі знака тієї чи іншої валюти (гривні, долара, євро). Такі ляльки рекомендується носити в гаманці для «притягування грошей». Популяризація

східних релігій сприяла поширенню системи фен-шуй — китайського вчення про гармонійну організацію простору за допомогою дзеркал, акваріумів, свічок, через дотримання правил розміщення меблів. У захопленнях східним окультизмом церква вбачає серйозну загрозу духовному здоров'ю населення. В окремих храмах вивішено пам'ятки християнинові, де зазначено перелік гріхів, за які потрібно каятися під час сповіді. Серед них: візити до ворожок, гадання, звертання до екстрасенсів, заняття йогою, захоплення гороскопами, святкування Нового року за Східним календарем.

Поступова комерціалізація свят, що прийшла із Заходу, зробила популярними в побуті різдвяні віночки, великодні наклейки на яйця замість традиційних писанок. Останнім часом до пасхальної святкової атрибутики українців дедалі частіше долучається зображення зайця (печиво, шоколадні фігурки), що є символом плодючості у весняній обрядовості германських народів. Водночас розширилася й сфера побутування народного різдвяного символу — «дідуха» — снопа з різних злакових культур, що побутував раніше в західних регіонах України. Відродилася традиція виготовлення троїцьких букетів, «маковійчиків» (букетів з колосків, голівок маку, різних квітів, що їх освячують 14 серпня на свято мучеників Маккавеїв), спасівських букетів або хрестиків із колосся жита й квітів, які освячують 19 серпня на Спаса (свято Преображення Господнього). Напередодні свят відбувається жвава торгівля такими виробами біля міських храмів.

В умовах культурної інтеграції серед явищ народної релігійності з'явилося чимало культурних запозичень. Дедалі частіше на Вербну неділю в міських храмах можна побачити не тільки вербові гілочки, але й пальмове листя. Набувають поширення також різні квіткові композиції, так звані «литовські верби», що їх за радянського часу привозили в Україну з країн Прибалтики як сувеніри. У західних регіонах України їх виготовлення було частиною католицької релігійної традиції, зокрема серед польського населення Галичини. Упродовж

останніх років такі верби можна побачити й у православних храмах Києва та Київщини.

Раніше одним із розповсюджених фактів народного релігійного життя було паломництво до святих місць в Україні (Києво-Печерська лавра, Почаїв) та за її межами (Свята гора Афон, Єрусалим, Оптина пустинь). Перервана в радянський період традиція надзвичайно швидко відновилася в часи незалежності. Численні паломницькі центри й туристичні компанії пропонують подорожі до святинь у країні та за кордоном, узяти участь у яких можна кожному, кому дозволяють статки, що певною мірою нівелює різницю між туристом та прочанином. Сучасний паломницький фольклор засвідчує вплив мас-медіа на уявлення людей про Антихриста, кінець світу, сюжети про чудеса, благодатні та неблагодатні місця. Професійні гіді, які супроводжують паломницькі групи по Святій Землі, зауважують, що часто для прочан апокрифи (про дитинство та юність Христа, дощову хмарину над горою Фавор, сходження благодатного вогню та ін.) є значно відоміші за біблійні сюжети. Так, у Назареті завжди просять показати ту лаву, яку власноруч виготовив юний Христос і яку легко піднімає навіть малий хлопчик-християнин, а троє чоловіків-іновірців не в змозі це зробити. Досить популярні в паломницькому середовищі перекази про ідентифікаційні коди як «число звіра». Поширенню уявлень про «останні дні» сприяють певні релігійні громади: окремі з них відмовляються від користування електричним світлом, мобільним зв'язком. У серпні 2010 року в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври довелося чути, як монах, який проводив екскурсію для паломників з Росії, застерігав прочан від отримання закордонних паспортів, через які, на його думку, держава може контролювати місцезнаходження їхніх власників. Доказом правдивості інформації була демонстрація сторінки з фото, під яким, за словами ченця, вклеєно електронний чіп, що можна знищити в мікрохвильовій печі. При підсвічуванні сторінки паспорта ставала помітною маленька пляма на рівні голови. Поширеність такої інформації у православно-

му середовищі засвідчують численні форуми з відповідної тематики¹. Подібні розмови ведуться також і в церковноприходських колах. В Україні на сьогодні діють чотири лаври — три православних (Києво-Печерська, Почаївська, Свято-Успенська Святогірська) та одна греко-католицька (Свято-Успенська Унівська лавра студійського уставу), що залишаються найважливішими об'єктами паломництва.

У 20-х роках ХХ ст. в Україні було зафіксовано ряд чудес, найбільш резонансними серед яких стали Калинівське чудо та Йосафатова долина. Події того часу детально описано в статті українського етнографа Н. Дмитрука «Про чудеса на Україні в 1923 році» [5]. У 1923 році в с. Калинівка Вінницької області солдат-комсомолец вистрілював у розп'яття Христа на придорожному хресті, звідти потекла кров, віровідступник розкався, а до місця, де стояв хрест, почалося масове паломництво, насильно призупинене військами НКВС 1925 року. Знищений хрест час від часу відновлювали з ініціативи тутешніх мешканців. У 2003 році до 80-річчя чудесної події тут було встановлено новий монументальний хрест, відбувся урочистий молебень за участі тисячі прочан, і до Калинівки знову було відновлено паломницькі поїздки. Улітку 1923 року в с. Голинчинці Шаргородського району Вінницької області селянинові Якову Мисіку з'явилася Богородиця, яка повідомила про страшні нещастя, що чекають на людей, а на запитання селянина «Як же врятуватися?» звеліла каятися і ставити хрести. Незабаром у долині, що одержала назву «Йосафатова», поклали тисячі хрестів, прочани йшли сюди з різних куточків України, Росії, Польщі. Яків Мисик та інші активісти релігійного руху (загалом близько 30 осіб) були засуджені, регулярні війська й частини НКВС розганяли прочан ще на підступах до села. У радянський час там не було жодного хреста. У 2009 році почалося відновлення святині, з'явилися перші 29 хрестів, привезені здалеку. У наш час у Голинчинцях знову тисячі хрестів, сюди приїждять паломники, регулярно відбуваються поминання померлих, у тому числі потерпілих за віру.

Зростання кількості храмів і парафіян у них за рахунок новонавернених привело до поширення православної магії. Користуючись особистими спостереженнями й матеріалами інтернет-форумів про сучасні православні марновірства², можемо стверджувати, що більшість невоцерковлених людей відвідує храми, вважаючи за головне поставити свічку, іноді навіть на шкоду іншому. Багато хто, щоб одержати більше енергії, намагається стояти в церкві під куполом, шукає більш «намолені храми». Богослови і священники скаржаться на обрядовір'я пастви та схильність її до язичництва, цим православним дорікають і протестанти. Кількість учасників великоднього освячення пасок чи освячення води на Водохреще (останнім часом і купання) в десятки разів перевищує число тих, хто причащається в ці свята. Водночас (хоч і меншою мірою) за рахунок навернення у віру інтелігенції в церкві збільшується й кількість думаючих людей, які дотримуються християнських канонів.

Розглянувши сучасні тенденції розвитку народної релігійності в Україні, нами було визначено основні фактори, що вплинули на її трансформацію: це, зокрема, процеси національно-культурного відродження, які відбулися в українському суспільстві; втручання держави в особисті конфесійні запити населення; поширення окультизму й містицизму, у тому числі східного; відновлення й відродження окремих явищ традиційної культури (архаїчних обрядів); інокультурні запозичення. Водночас нами проаналізовано різні сфери побутування сучасної релігійності. За роки державної незалежності України повернено до життя перервану традицію народного благочестя здійснювати паломництво, відновлено сакральний простір у містах і селах — місцях, де раніше (у 1920-х роках) відбувалися православні чудеса. Соціально-політичні, ідеологічні, культурні зміни в сучасному українському суспільстві істотно вплинули на стан народної релігійності, виявилися в усіх її сферах, але, як і раніше, віра й церква посідають важливе місце в житті народу.

Ілюстрації до статті Г. Бондаренко

Капличка над джерелом.
с. Яблуниця Верховинського р-ну
Івано-Франківської обл.
Світлина Н. Зозулі. 2012 р.

Хрест на межі обійстя.
с. Дземброня Верховинського р-ну
Івано-Франківської обл.
Світлина Ю. Буйських. 2012 р.

Вербна неділя. с. Бузова Києво-Святошинського р-ну Київської обл.
Світлина К. Тимошенко. 2014 р.

Ляльки-мотанки.
Базар у м. Косові
Івано-Франківської обл.
Світлина О. Васяновича. 2012 р.

Литовські верби.
Храм Святого Дмитрія Солунського.
с. Бузова
Києво-Святошинського р-ну
Київської обл.
Світлина К. Тимошенко. 2014 р.

Вербна неділя. с. Бузова Києво-Святошинського р-ну Київської обл.
Світлина К. Тимошенко. 2013 р.

¹ Див., наприклад: В паспорта РФ клеивают электронные чипы для слежения за гражданами? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nn.ru/community/gorod/main/?do=read&thread=849921&topic_id=16880128&year=2009.

² Див., наприклад: Курйози народного мислення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://alexey-x.livejournal.com/13667.html>.

1. *Бондаренко Г.* Нові джерела з народної релігійності [Електронний ресурс] // Конфесійний фактор у процесах становлення української державності. Матеріали інтернет-конференції ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. 12 листопада 2011 р. ; упоряд. Г. Б. Бондаренко. – 2001. – Режим доступу : http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=139&Itemid=58.

2. *Бондаренко Г.* Ознаки останніх днів // Людина і світ. – 1999. – № 9. – С. 48–50.

3. *Бондаренко Г.* Сучасне двоєвір'я та ставлення до нього християнства // Християнство на межі тисячоліть (економічні, правові, історичні та культурологічні аспекти) : матер. Міжнар. молодіжної наук.-практ. конф. 15–16.03.01. [Текст] : наук. зб. / ред. кол. : С. А. Єрохін, Ю. В. Осічнюк, Л. І. Буряк [та ін.]. – К. : ВНЗ МАУ, 2001. – С. 270–272.

4. *Гримич М.* Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К. : Віпол, 2000.

5. *Дмитрук Н.* Про чудеса на Україні року 1923 // Етнографічний вісник. – 1925. – Кн. 1. – С. 50–61.

6. *Дяків В.* «Фольклор чудес» у підрадянській Україні 1920-х років. – Л. : Інститут народознавства НАН України, 2008.

7. *Єленський В.* Релігія після комунізму. – К. : Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова, 2002.

8. *Ігнатенко І.* «Народна релігія» та теорія «двоєвір'я» у світлі сучасних етнографічних досліджень // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць. Вип. 27. – К. : УНІСЕРВ, 2008. – С. 39–45.

9. *Кметь І. Ф.* Образ Божої Матері у фольклорі: українська апокрифічна традиція : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.07 / Ірина Федорівна Кметь ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2009.

10. *Колодний А., Филипович Л.* Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. – Л. : Логос, 1996.

11. *Красиков М. М.* Праздник «Чудо архистратига Михаила» в мифопоэтических представлениях украинцев / М. М. Красиков // Мифология и религия в системе культуры этноса : материалы Вторых Санкт-Петербургских этнографических чтений. – С.Пб. : Издательство Министерства культуры РФ, РЭМ, 2003. – С. 91–93.

12. *Красиков М. М.* Філософія буття слобожанського селянина // Дух і Літера. – 1999. – № 5–6. – С. 428–442.

13. Курьезы народного мышления [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://alexey-x.livejournal.com/13667.html>.

14. *Мандич Л.* Двоєвір'я як етнонаціональна особливість українського православ'я // Християнство на межі тисячоліть (економічні, правові, історичні та культурологічні аспекти) : матер. Міжнар. молодіжної наук.-практ. конф. 15–16.03.01. [Текст] : наук. зб. / ред. кол. : С. А. Єрохін, Ю. В. Осічнюк, Л. І. Буряк [та ін.]. – К. : ВНЗ МАУ, 2001.

15. *Марчук В. В.* Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Василь Васильович Марчук ; Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2004.

16. *Мельник В.* Взаємозв'язок релігійності та етнопсихологічних характеристик українців // Християнство на межі тисячоліть (економічні, правові, історичні та культурологічні аспекти) : матер. Міжнар. молодіжної наук.-практ. конф. 15–16.03.01. [Текст] : наук. зб. / ред. кол. : С. А. Єрохін, Ю. В. Осічнюк, Л. І. Буряк [та ін.]. – К. : ВНЗ МАУ, 2001. – С. 266–269.

17. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку. 8 лютого 2011 р. – К. : Центр Разумкова, 2011.

18. *Саган О.* Національні прояви православ'я: український аспект. – К. : Світ знань, 2001.

19. *Сушко В.* Святий Боже, Миколай, на всяк час допомагай [Електронний ресурс] // Конфесійний фактор у процесах становлення української державності. Матеріали інтернет-конференції ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. 12 листопада 2011 р. ; упоряд. Г. Б. Бондаренко. – 2001. – Режим доступу : http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=139&Itemid=58.

20. *Klimczak A.* Pobożność ludowa, jako determinant konsolidacji tożsamości wyznaniowej [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.magazyn.ekumenizm.pl/content/article/20070806103904947.htm>.